Acta Illyrica
Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina IV/Broj 4

IZDAVAČ / PUBLISHER:

**Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS**

Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

<http://bathinvs.com/>

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER: Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF: Edin Veletovac

REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD:

Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Milan Lovenjak** (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana); **Marcel Burić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb); **Branka Migotti** (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); **Salmedin Mesihović** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Ivan Basić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); **Olga Pelcer-Vujačić** (Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro); **Siniša Bilić-Dujmušić** (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia); **Drago Župarić** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Bego Omerčević** (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla); **Ivan Radman Livaja** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Marko A. Janković** (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); **Dejan Gazivoda** (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology of Montenegro); **Lucijana Šešelj** (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka); **Amra Šaćić Beća** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo).

SEKRETAR REDAKCIJE / SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD: Arnela Selimović

RECENZENTSKI ODBOR / ADVISORY BOARD:

Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Slaviša Perić** (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade); **Jacqueline Balen** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Martina Blečić Kavur** (Fakultet za humanističke studije Univerziteta Primorska / Faculty of Humanities Koper, University of Primorska); **Dragana Nikolić** (Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd / Institute for Balkan Studies of the Serbian Academy of Sciences and Arts); **Almir Marić** (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru / Faculty of Humanities, "Džemal Bijedić" University of Mostar); **Inga Vilogorac Brčić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb)

ČASOPIS JE INDEKSIRAN U / JOURNAL INDEXED IN:

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)

Complementary Index (EBSCO host)

Časopis je štampan uz podršku Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo.
Printing of the journal supported by the Ministry of Culture and Sports of Canton Sarajevo.

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija*
BATHINVS

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina IV/Broj 4

SARAJEVO, 2020.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7

NAUČNI I PREGLEDNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS AND REVIEW ARTICLES

Adnan Kaljanac / Dženan Brigić – Rezultati arheološke prospekcije 2017. godine na prahistorijskom lokalitetu Butmir i njegovo stanje danas / Results of the archeological prospection on the site of Butmir from 2017	17
Aleksandar Jašarević – Igla kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne / Pins as a form of specific material culture from the end of the Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the northern Bosnia	49
Salmedin Mesihović – Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes / Discovering the Homeric code: Thersites's rage.....	67
Vjeran Brezak – Menas – kronika prebjega / Menas – the chronicle of defector	83
Alka Domić Kunić – Kolapijani – Apijanovi Peonci / Colapiani – Appian's Paeones.....	107
Goran Popović – Novi pristup istraživanju rimske putne komunikacije Salona – Servitium / A new approach to the research of the Roman road Salona – Servitium.....	163
Dženefa Merdanić Šahinović – Administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću / The administrative and legal regulation of the mining district of northwestern Bosnia in the 3 rd century.....	175
Amra Šaćić Beća – Klesarske greške na antičkim epigrafskim spomenicima sarajevske regije / Stonecutters' mistakes in ancient epigraphic monuments from the Sarajevo region.....	223

PRIKAZI / REVIEWS

Mirza Hebib – Prikaz knjige: <i>Law in the Roman Provinces</i> , (ed.) K. Czajkowski and B. Eckhardt: Oxford University Press, 2020, xii + 526 str.....	241
Damir Deljo – Prikaz knjige: Predrag Novaković, <i>Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope</i> , Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2015, str. 304.	245
Nejra Stovro – Prikaz knjige: Greg Woolf, <i>Rome an Empire's Story</i> , Oxford University Press, Oxford, 2012, 383 str.	249

Fadil Hadžiabdić – Prikaz naučnog časopisa: <i>Godišnjak Udruženja BATHINVS, Acta Illyrica</i> , br. 3, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, broj III, Sarajevo, 2019, 149 str.	253
Amina Šehović - Prikaz knjige: Miroslava Mirković, <i>Municipijum S. Rimski grad u Kominama kod Pljevalja</i> , Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013, 159 str.	259
UPUTSTVA AUTORIMA.....	263
ANNUAL JOURNAL OF BATHINVS ASSOCIATION YEARBOOK TEMPLATE.....	265
UPUTSTVA RECENZENTIMA	267
REVIEWER GUIDELINES.....	268
AUTORI OBJAVLJENIH RADOVA	269

Igla kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne

Apstrakt: Kraj bronzanog doba iznimno je dinamično razdoblje, s najrazličitijim interakcijama i intenzivnim komunikacijama među zajednicama čitave jugoistočne Evrope. Takva povezanost pružila je osnovu za materijalnu i kulturnu raznolikost te pojavu specifičnih predmeta, od kojih su pojedini osobeni za zapadni Balkan. Nova pogrebna praksa, inhumacija, označila je i period vidljive socijalne stratifikacije žena i ženske nošnje u cjelokupnom simbolizmu pogrebne prakse. Efektni komadi metalnog nakita postaju način promocije statusnih simbola elitnih slojeva društva na širokom zapadnobalkanskom teritoriju. Ornamenti nisu samo tipološki i hronološki markeri iz prošlosti, već su kao dijelovi nošnji odražavali i radnje koje su bile značajne u životima ondašnjih ljudi. Oni su generisali i snažne poruke o rodnoj/polnoj pripadnosti i identitetu. Pojava specifične forme igala s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu na zapadnom Balkanu dokaz je mjesne zanatske produkcije i upotrebe predmeta, koja je često bila inspirisana stranim formama, a u novom je kulturnom okruženju poprimala nova i drugačija značenja. Pored već poznatih i analiziranih, u radu je prezentiran posljednji evidentirani primjerak igle iz sjeverne Bosne.

Ključne riječi: sjeverna Bosna, starije željezno doba, igla, žene, mobilnost, nošnja

Uvod

U dugom razdoblju kasne praistorije, teritorij sjeverne Bosne je označen kao prostor s dinamičnim razvojem u kome materijalna kultura poprima osobene forme kroz najrazličitije tehnologije i materijale koji su proizvod ljudske inventivnosti, mobilnosti, ekonomskih i društvenih odnosa te, naposljetku, ekoloških uslova koji nudi predmetni prostor. Iako se radi o heterogenom krajoliku, od Pounja na zapadu preko niskih tzv. ostrvskih planina i velikih riječnih tokova Vrbasa i Bosne pa sve do krajnjih obronaka Majevice i donjeg toka Drine, odnosno Semberije, pruža se široka otvorenost i mogućnost komunikacije sa susjednim regijama. Prema zapadu, rijeka Sava omogućuje neometanu i direktnu komunikaciju prema Alpama, dok se prema istoku od ušća Save u Dunav kod Beograda nudi mogućnost komunikacije prema jugu i dolinama Morave i Vardara sve do egejskog prostora. Prema sjeveru prostor je otvoren ka širokom peripanonskom prostoru Slavonije i Srijema. Dolinom Dunava komunikacija seže sve do Transdanubije, a duž rijeke Tise prema

centralnom dijelu Karpatske kotline, kao i dalje na istok, tj. prema Crnom moru.¹ Regionalna kulturna dinamika posebno je okrenuta ka jugu, dolinom Vrbasa i Bosne i manjih vodotoka povezanih sa rudonosnim prostorom središnje Bosne, a preko Podrinja do istorijskih metalurških zona istočne Bosne i naposljetku glasinakčkog kulturnog kompleksa.²

Stoga nije neobična niti neočekivana pojava predmeta supraregionalne distribucije ili pak onih koji pokazuju odlike lokalnih radionica, što je u konačnici posljedica umreženosti zajednica te, prije svega, pokretljivosti pojedinaca, ideja/prakse i znanja izvan njihovog matičnog kruga stvaranja. Ova povezanost je argumentovana i pojavom specifične forme igle s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu.³ Iako nisu evidentirane u velikom broju, njihova pojava je usko povezana sa društvenim, ekonomskim i na kraju novim modnim izričajima koji nastaju s kraja bronzanog i početka starijeg željeznog doba na zapadnom Balkanu. Ukupno je poznato šest igala od kojih su dvije pronađene u ostavama, jedna u grobu, a preostale kao pojedinačni nalazi van preciznog arheološkog konteksta (sl. 1).

SLIKA 1. Distribucija igala s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu (nadopunjeno prema: Gavranović, 2011).

Među pojedinačno sakupljenim nalazima sa Donje Doline⁴ i Soukbunara⁵ evidentirane su i dvije igle pomenutog oblika. Donjodolinska igla ukrašena je gustim horizontalnim

¹ Gavranović & Jašarević, 2016, 91.

² Gavranović, 2011, 4–6; Jašarević, 2020, 8.

³ Gavranović, 2011, 166.

⁴ Marić, 1964, T. III, 4.

⁵ Fiala, 1890, 217, sl. 27: 1.

linijama u dijelu ispod vrata (sl. 2: 3), tj. u prvoj trećini ukupne dužine, što je pak i pravilo u dekorisanju kod većine igala ovoga tipa. Igla iz Soukbunara ukrašena je snopovima vertikalnih i kosih linija metopno raspoređenih (sl. 2: 2). Disk ili pločica je takođe ukrašen koncentričnim krugovima ili urezanim kosim linijama. Ovoj grupi pridružuje se i primjerak neukrašene igle iz Pruda kod Odžaka, kao pojedinačni nalaz prikupljen sa savske obale (sl. 1: 1).

U hronološkom je aspektu za donjodolinsku iglu predloženo određenje u 1. fazu razvoja kulturne skupine Donja Dolina – Sanski Most prema hronologiji B. Čovića, odnosno u 9.–8. vijek pr. n. e.⁶ ili fazi Ic prema starijoj hronološkoj odrednici Z. Marića.⁷ Datovanje ovog tipa igle u kasno bronzano doba osigurava se usporednim nalazima iz ostave Osredak⁸ (sl. 2: 6) i Gajine pećine⁹ (sl. 2: 5), kao i iz groba u Ostrožcu kod Cazina¹⁰ (sl. 2: 4). Nalazi iz Osredaka i Gajine pećine bili su, među ostalim, uspoređivani s iglom tipa Moravičany, koja se rasprostire na području Moravske tokom čitavog razdoblja kulture polja sa urnama.¹¹ Mario Gavranović datira ih u mlađu fazu kulture polja sa urnama, odnosno Ha B2/3 period.¹² Za razliku od većine balkanskih primjeraka, sve su te igle redovito neukrašene. Dosadašnja raspodjela sugerira da su igle s glavicom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem tipične za područje južno od rijeke Save. Treba napomenuti da je svaki komad jedinstven u svojoj dekoraciji, kao i u dizajnu čvorova i diska, što je najvjerovatnije posljedica lokalne, specifične izrade.¹³

Hronološki su ostave iz Osredka i Gajine pećine povezane uz fazu Ha B3 srednjoevropske periodizacije, odnosno uz V horizont ostava međuriječja Drave i Save (faza Matijevići).¹⁴ U ostavama Bosne i Hercegovine slijede isti obrazac hronološkog manifestiranja V horizonta, sa podjednakom geografskom distribucijom u sjevernoj Bosni; Grapska, Pašalić i Tešanj i u Hercegovini; Ometala, Krehin Gradac, Vihovići i Otok.¹⁵ Selekcija materijala u ostavama pokazuje odabir predmeta iz različitih kategorija; oružja, oruđa i nakita, dok su u Osredku evidentirani i ingoti. To je izbor koji se često nalazi u ostavama mješovitog sastava iz starijeg Ha A perioda.¹⁶ No, ostave iz finalne faze bronzanog doba odraz su vidljive transformacija nadregionalne distribucijske mreže i pokazatelji promjena u produkciji

⁶ Čović, 1987a, 238, T. XXIV, 1.

⁷ Marić, 1964, 31.

⁸ König, 2004, T. 61, A16.

⁹ Vinski-Gasparini, 1973, T. 128, 13.

¹⁰ Raunig, 1982, T. I, 1.

¹¹ Říhový, 1979, 109; Pabst 2012, 61.

¹² Gavranović, 2011, 166.

¹³ Isto, karta 55.

¹⁴ Vinski-Gasparini, 1973, 152; Vinski-Gasparini, 1983, 665; Drechsler-Bižić, 1987, 400; Jamaković, 2011, 114.

¹⁵ König, 2004, 22, 27, abb. 4.

¹⁶ König, 2004, 153; Blečić Kavur & Jašarević 2014, 43–44; Pavlin & Jašarević, 2016, 36; Blečić Kavur *et al.* 2016, 58–59; Blečić Kavur *et al.* 2019, 108–109.

i konzumaciji, tj. postojanju novih ekonomskih strategija lokalnih zajednica.¹⁷ Takođe, pojavljuju se novi oblici oružja, nakita i funkcionalnih dijelova nošnje. Fibule tipa Golinjevo, uz ostale setove nakita, postaju glavno hronološko, kulturno i teritorijalno obilježje zapadnog Balkana, povezane sa formiranjem novog raskošnog ženskog kostima koji sve više poprima lokalne karakteristike. Fibule iz ostava Osredak i Gajine pećine imaju sedlasto raskucan luk, što ih klasifikuje kao posljednju ili tzv. III. generaciju fibula ovoga tipa, datovanih u 9. vijek.¹⁸ Njihova prostorna distribucije pokazuje koncentraciju u sjevernim dijelovima Bosne, s pojedinačnim nalazima iz Like i Glasinca¹⁹, što svakako potvrđuje optok predmeta u zajednicama koje su povezane sličnim sistemima vrijednosti. Nešto ranije datiranje za ostavu iz Gajine pećine predložila je Sabina Pabst. Hronološki, ostavu je smjestila u period s kraja 11. i u 10. vijek, na osnovu evidentiranog fragmenta naočaraste fibule. Tom prilikom neuvažene su sve dotadašnje studije o ostavama i hronološkim klasifikacijama njihovih predmeta, a čiji broj nije zanemarljiv. Pokušaj znatno starijeg datiranja ostave iz Gajine pećine imao je praktičnu svrhu da hronološki poveže specifične grupe predmeta sa sličnim nalazima iz udaljene Makedonije, tačnije iz Vergine.²⁰

SLIKA 2. Igle s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu:

- 1 – Prud (ilustracija/foto: A. Jašarević), 2 – Soukbunar (Fiala, 1890), 3 – Donja Dolina (Marić, 1964), 4 – Ostrožac (Raunig, 1982), 5 – Gajina pećina (Vinski-Gasparini, 1973), 6 – Osredak (König, 2004).

Jedina igla pronađena u pogrebnom kontekstu potiče iz bogato opremljenog groba žene iz Ostrožca kod Cazina, što ju čini posebno vrijednom pažnje. U pitanju je inhumirani grob žene starosti oko 30 godina čiji je inventar naknadno rekonstruisan u nošnju

¹⁷ Gavranović, 2017, 110; usp. Jašarević, 2018, 32.

¹⁸ Gavranović, 2011, 34; Teržan, 2016, 255.

¹⁹ Gavranović, 2017, 116.

²⁰ Pabst, 2012, 61.

prema opisu nalazača i analogijama iz drugih pouzdanih cjelina.²¹ Igla je pronađena u predjelu lobanje, polomljena u tri dijela, od kojih središnji dio nedostaje. Pretpostavljena dužina iznosila je između 35–40 cm (sl. 2: 4).²² Izuzetan status odrasle žene pokopane u Ostrožcu vidljiv je i po velikoj količini bronzanih predmeta u nošnji, čija je ukupna težina bila oko 2,5 kg (sl. 3).²³ U izboru pogrebnog inventara vidimo odraz tradicije, ali i novog modnog izričaja te drugačijeg koncepta u iskazivanju statusa. Uključeni su odabrani setovi i oblici nakita koji vizuelno naglašavaju određene segmente tijela poput glave, vrata, struka, ruku i noge; torkvesi (5 komada), narukvice (2 komada), naočarasta fibula, igla, sljepoočničarke sa santaleonima (4 komada), štapićasti privjesci sa pojasa (15 komada) i nanogvice (10 komada).²⁴ Ukrašavanje ovakvim specifičnim i efektivnim ornamentima uvijek je bila reprezentacija društvenih, ideoloških i transcendentno/kosmoloških koncepta koji predstavljaju ne samo vrijednosti lokalnih zajednica već su dio šireg kulturnog miljea.²⁵ Tome u prilog idu i predmeti iz ostave Otok kod Vitine u zapadnoj Hercegovini koji pokazuje zadivljujuće sličnosti s grobnim nalazom iz Ostrožca (sl. 4). U Otoku se opet nalazi skup od pet torkvesa i jednaka kombinacija ukrasa za kosu, samo što se umjesto naočaraste fibule, pojavljuje velika lučna fibula s trougaonom stopom i presjekom u obliku zvijezde, tipa Golinjevo. Na temelju ove očite strukturne sličnosti, nakit iz Otoka može se pripisati s velikom vjerojatnošću ženskoj osobi²⁶, a ostavu interpretirati kao ekskluzivne zavjetne darove koji predstavljaju ugledicu visokog statusa lokalne zajednice. Nadalje, više tordiranih torkvesa pronađeno je u grobovima u Jezerinama i u Kompolju, također datiranih u Ha B period.²⁷ Tu je i bogato opremljeni grob žene 3/1916 iz Velike Gorice koji ukazuje na kombinaciju nošnje poznate na jugoistočnoalpskom i srednjopodunavskom prostoru, kao i na obližnjem japodskom prostoru.²⁸ Hronološki grob iz Ostrožca opredijeljen je u 9. vijek, odnosno Ha B2/3 period prema srednjoevropskoj periodizaciji.²⁹

²¹ Raunig, 1982, 1–2.

²² Isto, 3.

²³ Isto.

²⁴ Raunig, 1982, 4–5; Pabst, 2009, 8; Pabst 2012, 305.

²⁵ Blečić Kavur, 2019, 40, 50.

²⁶ Čović, 1971, 302; Raunig, 1982, 7; Gavranović, 2016, 99.

²⁷ Ložnjak Dizdar, 2009, 161.

²⁸ Isto, 158; Karavanić, 2013, 124.

²⁹ Teržan, 1987, 8; Gavranović, 2016, 99.

SLIKA 3. Ostrožac – Cazin, grobni inventar (prema: Raunig, 1982; Teržan, 1987).

Međutim, kao i u slučaju ostave iz Gajine pećine, S. Pabst je grob datirala ranije u 11./10. vijek, takođe temeljem nalaza velike naočaraste fibule, prema njezinoj klasifikaciji nazvane varijanta Kompolje.³⁰ No, kako je već istaknuto, riječ je o pokušaju hronološkog usklađivanja i definisanja jedinstvenog kulturnog horizonta koji se prepoznaje u formiranju bogate ženske nošnje koja uključuje naočarastu fibulu – torkves – narukvice, a takav set, prema autorici, ima svoje ishodište na teritorijama sjeverozapadnog

³⁰ Pabst, 2012, 61.

Balkana. Od tuda se isključivo, po njenom mišljenju, migracionim putem širio na jug prema Makedoniji. U potrazi za društvenom i istorijskom pozadinom komunikacijskih veza autorica je pružila i prilično nerealan, naime, retrogradan narativ u svezi širenja pojedinih dijelova kostima i to u aspektu tzv. dorske migracije, od sjevera prema jugu! Pozadina ove pretpostavke prije svega je data u činjenici da su igle u paru pronalažene u inhumacijskim grobovima ranog i srednjeg bronzanog doba u srednjoj Evropi i Karpatskoj kotlini, a koje se kasnije evidentiraju u grobovima submikenskog i protogeometrijskog perioda, i to kao rezultat direktnih migracija zajednica i prenosa kulturnih normi, tradicija/običaja.³¹ Međutim, u postmodernom promišljenju arheoloških podataka, mobilnost je preuzela višestruke forme, a prenos predmeta, iskustava, vještina, znanja, ideja sagledava se kroz najrazličitije oblike interakcija, pa je u najmanju ruku neobično da se S. Pabst odlučila za difuziju kao glavnog pokretača kulturnih promjena, a sve u duhu kulturno-istorijske arheologije 19. i početnog 20. vijeka.

SLIKA 4. Bronzanodobna ostava iz Otoka (Vitina) (prema: König, 2004).

³¹ Pabst, 2009, 16–17, 21; usp. Pabst, 2008, 601.

Pokazatelj umreženosti zajednica na zapadnom Balkanu s početka željeznog doba i povezanosti koja nadmašuje isključivo ekonomski karakter kontakata je distribucija ostalih tipova igala, a posebno importovanih varijanti koje slijede isti vremenski okvir upotrebe kao i na matičnom teritoriju. Horizontu 9. vijeka odgovara i pojava igala tipa Sirolo Numana iz groba 31 u Jezerinama.³² Karakteristika ovog tipa igala su zadebljani vrat s četiri šiljaste istake i glava u obliku diska³³, označen i kao tip I prema tipologiji igala Sirolo Numana Nore Lucentini.³⁴ Takve igle su bile dijelom nošnje koji je obilježavao početak željeznoga doba kako je to predviđano za prostor jadranskog bazena, posebno za I. fazu picenske kulturne skupine koja je paralelna sa I. fazom vilanovske kulture. Prostorna distribucija pokazuje kako je ta varijanta igala tipa Sirolo Numana daleko najvećim brojem zastupljena na prostoru sjevernoga Jadrana te u manjem broju na prostoru Picena. Stoga ih Martina Blečić Kavur definiše kao dio jadranske *koiné*, čije eventualno porijeklo i obrtničko središte treba sada tražiti u sjevernom dijelu istočne obale Jadrana, najvjerojatnije u Istri ili Notranjsko-kraškoj regiji³⁵, a ne na susjednom italском kopnu što se ranije tvrdilo.³⁶ Sličan vremenski okvir slijedi se i sa iglama sa velikim konusnim ili strehastim glavicama (*Spilloni con grande capocchia conica*).³⁷ Vrlo su iznimna i raznolika grupa igala u regiji sjevernog Jadrana, jugoistočnih Alpi i predalpskom prostoru koja se datuje u rano željezno doba, odnosno HaB2/3 i HaC1 period, kao i u fazi Este IIB.³⁸ Njihova pojava na Donjoj Dolini kao krajnjoj istočnoj tački distribucije, ukazuje na nastavak komunikacijskih i kulturnih veza sa područjem od *Caput Adriae* i teritorije Este, preko Posočja, a na sjeveru do Koruške i udaljenog Grossweikersdorfa u sjeveroistočnoj Austriji, od posljednje četvrtine 9. i kroz 8. vijek³⁹, a koji će se u kasnijem periodu samo još više intenzivirati.

Igla nije samo igla

Igla nije samo igla, tj. funkcionalni dio nošnje koji omogućuje spajanje dva dijela tkanine. Njihova uloga je kulturno i vremenski izrazito varijabilna. U nošnji i životima svojih vlasnika ispunjavaju različite uloge i mogu biti korištene tako da označavaju određene društvene identitete poput dobi, pola i/ili roda. Nadalje, njihova uloga može biti povezana i sa drugim društvenim praksama poput upotrebe u tetoviranju, različitim tjelesnim modifikacijama, akupunkturi, zatim i sa širom upotrebom u kulturnim i obrednim praksama, npr. probadanje u ritualnim performansima, a u konačnici i kao

³² Marić, 1968, 12. T. I, 31; Drechsler-Bižić, 1987, 400; Gavranović, 2011, 166.

³³ Carancini, 1975, 58–59; Blečić Kavur, 2014, 144; usp. Glogović, 1989, 11–12.

³⁴ Lucentini, 2007, 96.

³⁵ Blečić Kavur, 2014, 144.

³⁶ Peroni, 1973, 74; usp. Girelli, 2016, 221.

³⁷ Marić, 1964, 31. T. V, 9; Čović, 1987, 238. T. XXIV, 1.

³⁸ Blečić, 2007, 113.

³⁹ Blečić, 2007, 112. fig. 4; usp. Škvor Jernejčič, 2014, 144.

oružano sredstvo u zavisnosti od situacije. Neke su igle više, a neke manje tehnološki zahtjevne za izradu. Dekorativnije ili svedenije forme u zavisnosti od društvene funkcije kojoj su namjenjene i šta prezentiraju. Unatoč njihovoj sociokulturnoj važnosti osobito u ekonomskoj sferi, smatralo se da igle ne igraju veliku ulogu u razmjenama, jer imaju tzv. malu vrijednost. Ipak, igle karakteriše jak regionalni identitet, što je u tradicionalnom arheološkom diskursu korišteno za uspostavljanje hronoloških i kulturnih granica upotrebe među različitim zajednicama.⁴⁰

Igle su, poput fibula, svakako odigrale aktivnu ulogu u konstrukciji i refleksiji različitih društvenih praksi. Tokom kasnog bronzanog doba dolazi do produkcije standardizovanih tipova sa supraregionalnim karakteristikama koje postaju uključene u lokalnu nošnju.⁴¹ Kako iz primjera, tako i iz teorije znamo da su mnogi ornamenti takođe postali regionalno različiti i lokalno adaptirani, pa su tako i igle s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu odražavale najvjerovatnije dio ženskih oglavlja ili složenih frizura. To upućuje na činjenicu da su se razvile posebne mjesne navike ili kodeksi odijevanja, namijenjeni promociji statusa i ranga. Svaka grupa imala je pravila o tome kako treba postupati s vlastitom materijalnom kulturom u zavisnosti od društvene kategorije kojoj pojedinac pripada.⁴² Naime, estetske manipulacije s tijelima poput oblikovanja kose i frizura, tetoviranja, bojenja tijela i brojne tjelesne modifikacije samo su neki od načina kojima se izražavaju kulturne specifičnosti, poput statusa i kosmoloških vjerovanja. Najupečatljiviji dio estetske (ne)verbalne komunikacije jeste nakit, posebno onaj koji je efektan i smišljeno kreiran da pokazuje osobenosti društvenih, ideoloških i vjerskih koncepata jedne zajednice. U njima su kodirani društveni znakovi roda, dobi i statusa.⁴³ Sve je to dobro vidljivo u izboru nošnje iz bogato opremljenog groba u Ostrožcu, gdje žena postaje atraktivan i očigledan prenosilac individualnog i/ili kolektivnog značenja društvenih praksi, kako u životu tako i u onostranom. Njihova pojava u ostavama nije slučajna, jer u njima vidimo odraz namjerne selekcije posebnih predmeta priloženih kao dio složenih ritualnih praksi s kraja bronzanog doba. To je nastavak obredne i religijske ideologije koje su karakteristične za čitav panevropski prostor u kontekstu optoka metala i njegove široke upotrebe u svim društvenim aktivnostima.⁴⁴

Alternativno, predmeti u produženom "životu" mogu se s vremenom prilagoditi, reciklirati ili ponovno upotrijebiti na nove načine kako bi se uklopili u savremenu praksu. Predmeti u kontinuiranoj cirkulaciji mogu steći nova značenja i transformisati se i redefinisati

⁴⁰ Carancini, 1975; Říhový 1979; Vasić 2003.

⁴¹ Gavranović, 2011, 160.

⁴² Díaz-Andreu, 2005, 23.

⁴³ Blečić Kavur, 2019, 40, 50; Blečić Kavur & Kavur, 2019, 161–162; usp. Fahlander & Oestigaard, 2008, 4; Rebay-Salisbury, 2016, 160.

⁴⁴ Blečić Kavur & Jašarević, 2014, 43–44; Blečić Kavur *et al.* 2016, 55–56; Blečić Kavur *et al.* 2019, 112–113.

u novim kontekstima, što ne mora nužno ovisiti o razumijevanju prošlosti predmeta.⁴⁵ U kasnoj praistoriji predmet se prilično često namjerno rastavlja ili se fragmentuje, a sačuvani komad postaje predmet koji ispunjava druge funkcije utilitarne i/ili profane sfere.⁴⁶ U drugim slučajevima oštećen, polomljen i deformisan predmet više nije u stanju ispuniti funkciju za koju je izrađen. Međutim, to ne mora nužno voditi njegovom napuštanju ili potpunom zaboravu na izvorni oblik i karakteristike, još manje na osobu koja ga je koristila u izvornom obliku. Naprotiv, izmjene na predmetu i njegova očuvanost u obliku fragmenta ili istrošenog predmeta mogu se upotrijebiti za isticanje posebnih karakteristika poput tradicije, identiteta, porijekla itd.⁴⁷ Taj oblik manipulacije predmetima i dodavanje samo pojedinih, odabranih dijelova “cjeline” fenomen je poznat i kao *pars pro toto*.⁴⁸ Upravo se na cjelokupnu problematiku lijepo nadovezuje, a u tom kontekstu i analizira, pojava igle s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu u konstrukciji zmijastih fibula s listoliko raskovanim lukom iz Bilaja kod Gospića (sl. 5: 1).⁴⁹ Zanimljivo je, da je za iglu B. Teržan pretpostavila datovanje u Ha B1 period, dok je fibulu datovala u vrijeme Ha B2 perioda srednjoevropske hronologije.⁵⁰ Dvodijelne zmijaste fibule, poput nalaza iz nama najbližeg Drvara, ali i one jednodijelne zmijaste fibule iz Srijeteža kod Kaknja i Soukbutnara, prilog su brze distribucije nakita na zapadnobalkanskom prostoru u 10. i 9. vijeku, bilo da se radi o importu gotovih proizvoda ili lokalno proizvedenim varijantama prema stranim uzorima.⁵¹ Ovo potvrđuje pretpostavku da su ekskluzivni komada nakita, poput fibula i/ili igala korišteni u široj regiji u promovisanju statusnih simbola i elitnih žena.

Ideju da predmeti, baš poput ljudi imaju biografije, prvi je predložio Igor Kopytoff (1986).⁵² Od tog vremena biografski pristup prilično se široko koristi u arheologiji.⁵³ Životni vijek upotrebe predmeta svakako može nadmašiti tvorca, a sami predmeti mogli su se koristiti na različite načine i u različite svrhe. No, predmeti bez ljudi zapravo nemaju biografije. I rođenje i smrt predmeta, kao i njegov život, povezani su s ljudima. Arjun Appadurai je sugerirao da je značenje predmeta upisano u njihovim oblicima, upotrebi i putovanju, odnosno da je samo kroz analizu ovih putovanja ili biografija moguće protumačiti složene ljudske interakcije i transmisije u kojima predmeti zapravo igraju ključnu ulogu.⁵⁴ Biografije se mogu opisati kao putovanja predmeta iz njihovih početnih konceptualizacija u glavama tvoraca i proizvođača do konačnog napuštanja. Putovanja igala dalje se nastavlja s majstorima uključenim u njihovu proizvodnju, ali potom svaka igla

⁴⁵ Knight *et al.* 2019, 3.

⁴⁶ Verger, 2019, 259.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Blečić Kavur & Kavur, 2016, 251.

⁴⁹ Drechsler-Bižić, 1983, 385; Teržan, 2009, 219.

⁵⁰ Teržan, 2009, 219; usp. Drechsler-Bižić, 1983, 385, T. LV, 13.

⁵¹ Blečić Kavur, 2014, 124.

⁵² Kopytoff, 1986, 66–68.

⁵³ Appadurai, 1999; Gosden & Marshall 1999, 176; Robb, 2002, 159; Fontijn, 2013, 183.

⁵⁴ Appadurai, 1999, 5.

ima svoju posebnu biografiju koja je povezana sa njenim nosiocem i čije se značenje (re)kreira u složenom dijalektičkom procesu. Možda bi u slučaju popravljenog ili recikliranog predmeta bilo moguće pratiti više osoba koje bi mogle imati neku vezu s tim predmetom. Je li moguće otkriti ko je pokušao dati novi život slomljenom predmetu i zašto? Koliko je ljudi bilo povezano sa “novim životom” predmeta? Je li to bila samo jedna osoba, vlasnik, koji ga je popravio i ponovo koristio? Ili je neki obrtnik sudjelovao u procesu davanja “novog života”? Ili ga je možda vlasnik odbacio, a druga osoba pronašla, popravila, reciklirala i ponovo upotrijebila. Ljudi su donosili odluke hoće li predmet odbaciti ili ga popraviti. Zašto su neki predmeti odbačeni nakon razbijanja, a drugi su popravljeni ili reciklirani? Sve su to pitanja postala dio postprocesualnog arheološkog narativa u kome se pojedinac sve više smatrao nosiocem ličnog identiteta i aktivnim kreatorom svog sopstvenog svijeta. S novim naglaskom na ljudsku intencionalnost stavlja sve i jači naglasak na fluidnost prošlih identiteta te na varijabilnost i multivokalnost ljudskog iskustva u interakciji s materijalnom kulturom.⁵⁵ Razlozi zašto su neki slomljeni predmeti dobili novi oblik i život mogli su biti različiti, ali sigurno je da je osoba stajala iza svake od tih mogućnosti, odnosno pojedinac koji je dao još jednu priliku svakom predmetu. Nesumnjivo je ta osoba bila važan činilac u biografiji predmeta, ali ponekad je oštećeni i ponovno korišteni predmet također mogao biti važan za osobu koja ga je izabrala.⁵⁶ Važno je svakako razumjeti da je odnos između pojedinaca i materijalne kulture dijalektički, u kome predmete čine ljudi, baš kao što ljudi prave predmete.⁵⁷

SLIKA 5. Bilaj kod Gospića, inventar groba (prema: Teržan, 2009).

⁵⁵ Sofaer & Sørensen, 2013, 530.

⁵⁶ Miller, 1987, 85.

⁵⁷ Tilley, 1999, 37–40; Thomas, 2007, 18.

Zaključak

Kraj bronzanog i početak željeznog doba iznimno je dinamično razdoblje, s najrazličitijim interakcijama i intenzivnim komunikacijama među zajednicama čitave jugoistočne Evrope. Takva povezanost pružila je osnovu za materijalnu i kulturnu raznolikost. Nakit i ornamenti nisu samo tipološki i hronološki markeri iz prošlosti, već su kao dijelovi nošnji odražavali i radnje koje su bile značajne u životima ondašnjih ljudi. Kao takvi generisali su snažne poruke o rodnoj/polnoj pripadnosti i identitetu. Pojava specifične forme igala s glavom u obliku diska i čvorastim zadebljanjem na vratu na zapadnom Balkanu dokaz je određene mjesne zanatske produkcije koja je bila inspirisana stranim formama, ali je u tom novom kulturnom okruženju poprimala nova značenja. Za razliku od prijašnjeg perioda, kulture polja sa urnama, s uniformnim načinom pokopavanja koji na prvi pogled odaje privid egalitarnog društva⁵⁸, na području sjeverne Bosne se od 10./9. vijeka može izdvojiti poseban horizont bogato opremljenih grobova. On pokazuje određene pravilnosti u formiranju istaknute nošnje žena iz statusno viših slojeva (torvesi – narukvice – pojasne kopče – fibule –privjesci – igle)⁵⁹, a razlike u ukrasima odražavaju raskoš te s njime povezanu posebnost, odnosno važnost ženskih nošnji. Smatra se da su upravo na osnovu bogato opremljenog kostima žene iz sjeverne Bosne bile prepoznate i u drugim dijelovima zapadnog Balkana.⁶⁰

Nošnja i njeni pojedini elementi, poput ovdje predstavljenih igala, važan su medij socijalne komunikacije i interakcije. Oni nam svjedoče da je svaka osoba bila prepoznata u smislu složenijih društvenih varijabli, a ženama su omogućavali da izraze svoju kulturnu, društvenu i stalešku pripadnost, čime su posredno ali znatno uticali i na formiranje njihovog identiteta. Nakit i nošnja bili su u konačnici vizuelni konstrukt koji je odražavao stavove određene grupe posmatrača u specifičnom kontekstu.⁶¹

⁵⁸ Što je dosta neobično, jer dokazi o bronzanom nakitu i oružju iz ostava sugerišu da je društvo postalo izrazito stratifikovano, premda je uloga grobova i ostava očito bila recipročna, barem po odlaganju metalnih predmeta (Ložnjak Dizdar, 2009, 157; Blečić Kavur & Jašarević, 2014, 43; Blečić Kavur *et al.* 2019, 114).

⁵⁹ Ložnjak Dizdar, 2009, 158.

⁶⁰ Gavranović, 2016, 94–98.

⁶¹ Blečić Kavur, 2019, 40, 50; Blečić Kavur & Kavur 2019, 161.

Summary: Pins as a form of specific material culture from the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Iron Age in the northern Bosnia

During the final stages of the Late Bronze Age the territory of northern Bosnia was characterised by remarkable cultural dynamics, visible primarily in the distribution of metal finds: weapons, tools, jewelry, and functional costume objects. The new type of funeral practice – inhumation – emerged here and was perhaps an important factor in the formation and social stratification of communities living here at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. The area of northern Bosnia is situated between the Pannonian Basin to the north and the mountainous region of the western Balkans to the south commonly referred to as Dinarides. Thanks to its geographical location, the upper course of the Sava River facilitates direct connections with the Alps, while its lower course leads to the Danube that creates a link with the Black Sea region. To the north, the area is open to the wide peripanon regions of Slavonia and Syrmia. Up the Danube valley, the communication corridor reaches Transdanubia and, along the Tisza River, the central part of the Carpathian Basin. This paper presents a specific form of material culture, a bronze pins with disk-shaped head and short thickening on the neck. A total of six pins are known; two of which have been discovered in hoards (Osredak and Gajina pećina), one in a grave (Ostrožac near Cazin), while the remaining pins are chance finds (Donja Dolina, Prud, and Soukbunar). They all come from a very limited region south of the Sava River and chronologically cover the period from the 10th to the end of the 9th century BC or with Ha B2/3 horizon of Central European periodization. The pins with a disk-shaped head and short thickening on the neck most likely became part of women's headgear or complex hairstyles, suggesting the development of special local habits and dress codes intended to promote status and rank. The choice of jewellery and local costume of the females yields information on their origins, affiliations, status, and social and economic role within the community. This paper posits that female costume in northern Bosnia played the role of an important medium of social communication and interaction, and that it was important for the self-identification of its wearer in identifying their status. Furthermore, women's mobility played an important role in spreading cultural habits at the end of the Late Bronze Age and in the Early Iron Age in the Western Balkans, with such mobility being evidenced through the distribution of personal items, especially jewellery and ornaments. Reasons for this mobility are related to economic, artisanal, military-political, ritual, and other various practices of the time. A special place in these exchanges was afforded to women, who, through exogamous marriages, became visible in the processes of cultural and social interaction.

Keywords: northern Bosnia, Early Iron Age, pins, women, mobility, costume

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Appadurai, A. 1999, *The Social Life of Things*. Cambridge University Press. Cambridge 1999.
- Blečić, M. 2007, *Reflections of Piceni Impact in the Kvarner Bay. Piceni ed Europa*, atti del convegno (14–17 settembre 2006 a Piran / Pirano), (eds.) M. Guštin, P. Ettel, M. Buora. Udine: Civici musei di Udine, Museo Archeologico; Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja; Jena: Universität Jena, philosophische Fakultät, Bereich für Ur-und Frühgeschichte, 2007, 109–122.
- Blečić Kavur, M. 2014, *Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru / At the crossroads of worlds at the turn of the millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner region*. Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae XI. Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2014.
- Blečić Kavur, M. & Jašarević, A. 2014, *Kasnobrončanodobna ostava Majdan/Ridžali*. Godišnjak CBI 43, Sarajevo 2014, 35–49.
- Blečić Kavur, M., Jašarević, A., Mutapčić, A. 2016, *New Late Bronze Age hoard from Srebrenik: a preliminary report*. Godišnjak CBI 45, Sarajevo 2014, 53–62.
- Blečić Kavur, M. & Kavur, B. 2016, *Pars pro toto. A World in a small place – The example of Iron Age grave goods from Vičja luka. “Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe: proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, 24th – 27th September 2015*, (eds.) V. Sîrbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština, Belgrade–Čačak 2016, 237–256.
- Blečić Kavur, M. 2019, *Grobnički pektoralni privjesci u kontekstu željeznodobne estetike simbola / Pectoral pendants from Grobnik in the context of the Iron Age symbol aesthetics*. *Histria archaeologica* 49, Pula 2019, 39–58.
- Blečić Kavur, M., Pawell, W., Jašarević, A. 2019, *Ostava iz Cvrtkovaca u kontekstu potencijala kasnobrončanodobnih ostava Bosne*. Godišnjak CBI 48, Sarajevo 2014, 103–124.
- Blečić Kavur, M. & Kavur, B. 2019, *Privjesak kao tijelo – tijelo kao poruka: Reprezentacija tijela u simboličkoj interakciji predmeta*. *Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday / Зборник радова у част 80 г. Живота Растка Васића*, (eds.) V. Filipović, A. Bulatović, A. Kapuran. Institute of Archaeology, Belgrade, 155–164.
- Carancini, L. 1975, *Die Nadeln in Italien/Gli spilloni nell’ Italia continentale*, *Prähistorische Bronzefunde* XIII/2, München 1975.
- Čović, B. 1971, *Nalaz praistorijskog nakita iz Otoka (Vitina)*. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XXVI (n. s.), Sarajevo 1971, 301–312.

- Čović, B. 1987, *Grupa Donja Dolina – Sanski Most. Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba*, (ed.) A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 232–286.
- Drechsler-Bižić, R. 1983, *Japodska kulturna grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba*, (ed.) A. Benac, 374–389. Sarajevo: Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Drechsler-Bižić, R. 1987, *Japodska grupa. Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba*, (ed.) A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 391–441.
- Fahlander, F. & Oestigaard, O. 2008, *The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*. BAR International Series, Oxford 2008.
- Fiala, F. 1890, *Predistorijski nalazi na Sobunar u kod Sarajeva*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu II (s. s.), Sarajevo 1890, 212–220.
- Fontijn, D. 2013, *Epilogue: Cultural biographies and itineraries of things: Second thoughts. Mobility, meaning and transformation of things: shifting contexts of material culture through time and space*. (eds.) H. Hans Peter, H. Weis, Oxbow Books, Oxford 2013, 183–95.
- Gavranović, M. 2011, *Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 195, Verlag Dr. Rudolf Habelt, Bonn 2011.
- Gavranović, M. 2016, *Frauenbestattungen der Späten Bronzezeit und Frühen Eisenzeit aus Bosnien – Chronologie und Kulturelle Zugehörigkeit. Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe: proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, 24th - 27th September 2015*, (eds.) V. Sîrbu, M. Jevtić, K. Dmitrović, M. Ljuština, Belgrade–Čačak, 2016, 91–108.
- Gavranović, M. 2017, *Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit. The Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube: proceedings of the international conference in Zagreb, November 7-8, 2013*, (eds.) D. Ložnjak Dizdar, M. Dizdar, Institut za arheologiju, Zagreb 2017, 109–124.
- Gavranović, M. & Jašarević, A. 2016, *Neue Funde der Spätbronzezeit aus Nordbosnien*. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 33, Zagreb 2016, 89–132.
- Girelli, D. 2016, *Igle / Spilloni. Depo iz Mušje jame pri Škočjanu na Krasu: depojske najdbe bronaste in železne dobe na Slovenskem III / Il ripostiglio della Grotta delle Mosche presso San Canziano del Carso: ripostigli delle età del bronzo e del ferro in Slovenia III*, (eds.) B. Teržan, E. Borgna, P. Turk. Katalogi in monografije 42, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2016, 217–232.

- Glogović, D. 1989, *Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu: Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci*. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za arheologiju, Zagreb 1989.
- Jamaković, O. 2011, *Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne*. Godišnjak CBI 40, Sarajevo 2011, 91–131.
- Jašarević, A. 2018, *Arheološki naseobinski kompleks na Griču, Tešanj. Grad u Bronzi*, (eds.) A. Jašarević, E. Prnjavorac, Tešanj 2018, 16–57
- Jašarević, A. 2020, *Status in mobilnost žensk v kontekstu interpretacije železnodobnih elit severne Bosne*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.
- Karavanić, S. 2013, *The Velika Gorica cemetery and related sites in Continental Croatia. Cremation burials in the region between the Middle Danube and the Aegean, 1300–750 BC. Proceedings of the international symposium held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 11th–12th, 2010*, (eds.) M. Lochner, F. Ruppenstein. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2013, 119–134.
- Knight, G. M., Boughton, D., Wilkinson, E. R. 2019, *Objects of the Past in the Past: Investigating the significance of earlier artefacts in later contexts*, Archaeopress. Oxford 2019.
- König, P. 2004, *Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina*. Prähistorische Bronzefunde XX/11, Stuttgart 2004.
- Kopytoff, I. 1986, *The cultural biography of things: commoditization as process. The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. (ed.) A. Appadurai. Cambridge University Press, Cambridge 1986, 64–91.
- Ložnjak Dizdar, D. 2009, *Grobovi uglednica mlađe faze kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog bronzanog doba na prostoru južne Panonije*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 42, Zagreb 2009, 157–182.
- Lucentini, N. 2007, *Riflessi della circolazione adriatica nelle marche centromeridionali. Piceni ed Europa, atti del convegno (14–17 settembre 2006 a Piran / Pirano)*, (eds.) M. Guštin, P. Ettel, M. Buora. Udine: Civici musei di Udine, Museo Archeologico; Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja; Jena: Universität Jena, philosophische Fakultät, Bereich für Ur-und Frühgeschichte 2007, 95–108.
- Marić, Z. 1964, *Donja Dolina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 19 (n. s.), Sarajevo 1964, 5–83.
- Marić, Z. 1968, *Japodske nekropole u dolini Une*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXIII (n. s.), Sarajevo 1968, 5–78.
- Miller, D. 1987, *Material Culture and Mass Consumption*, Blackwell, Oxford 1987.

- Pabst, S. 2008, *Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan*. Germania 86 (2), Frankfurt am Main 2008, 592–654.
- Pabst, S. 2009, *Bevölkerungsbewegungen auf der Balkanhalbinsel am Beginn der Früheisenzeit und die Frage der Ethnogenese der Makedonen*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 124, Frankfurt am Main 2009, 1–74.
- Pabst, S. 2012, *Die Brillenfibeln: Untersuchungen zu spätbronze- und ältereisenzeitlichen Frauentrachten zwischen Ostsee und Mittelmeer*, Rahden/Westf, Leidorf 2012.
- Pavlin, P. & Jašarević, A. 2016, *Depo iz starejšega obdobja kulture žarnih grobišč iz Paležnice Donje pri Doboju (Bosna in Hercegovina) / The Early Urnfield period hoard from Paležnica Donja near Doboj (Bosnia and Herzegovina)*. Arheološki vestnik 65, Ljubljana 2006, 31–72.
- Peroni, R. 1973, *Studi di cronologia hallstattiana*, Roma 1973.
- Raunig, B. 1982, *Grob ranog željeznog doba iz Ostrožca kod Cazina*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 37 (n. s.), Sarajevo 1982, 1–14.
- Rebay-Salisbury, K. 2016, *The Human Body in Early Iron Age Central Europe: Burial Practices and Images of the Hallstatt World*. Routledge, London–New York 2016.
- Říhový, J. 1979, *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet: (von der mittleren Bronzezeit bis zur älteren Eisenzeit)*. Prähistorische Bronzefunde XI/5, München 1979.
- Robb, J. 2002, *Time and Biography. Osteobiography of the Italian Neolithic lifespan. Thinking through the Body. Archaeologies of Corporeality*. (eds.) Y. Hamilakis, M. Plucienik, S. Tarlow, Springer, 153–171.
- Sofaer, J. & Sørensen, M. J. 2013, *Death and gender. The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*, (eds.) L. Nilsson Stutz, S. Tarlow, Oxford University Press, Oxford 2013. 527–542.
- Škvor Jernejčič, B. 2014, *Contributo alla conoscenza degli inizi dell'età del Ferro tra la penisola italiana e l'area alpina sud-orientale: analisi degli spilloni con capocchia conica e ad ombrellino nell'area del Caput Adriae*, Padusa 50, Pisa 2014, 141–166.
- Teržan, B. 1987, *The Early Iron Age chronology of the Central Balkans*. Archaeologia Iugoslavica XXIV, Belgrad 1987, 7–27.
- Teržan, B. 2009, *Japodska nevesta iz okolice Novog Mesta*. Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu XLII, Zagreb 2009, 213–230.
- Thomas, J. 2007, *The trouble with material culture. Overcoming the Modern Invention of Material Culture*. Journal of Iberian Archaeology, 2006/2007, 9/10, 11–23.
- Vasić, R. 2003, *Die Nadeln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Prähistorische Bronzefunde XIII/11, Stuttgart 2003.

- Verger, S. 2019, *Manipulation des objets et recomposition du passé dans les sociétés de l'âge du fer. Mémoires de l'âge du Fer. Effacer et réécrire le passé*, (ed.) Raphaël Golosetti, Paris 2019, 237–286.
- Vinski-Gasparini, K. 1973, *Kultura polja sa žarama u sjeverno Hrvatskoj*. Monografije 1, Filozofski fakultet, Zadar 1973.
- Vinski-Gasparini, K. 1983, *Ostave s područja kulture polja sa žarama. Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba*, (ed.) A. Benac, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 647–667.